

نگاهی به دایرةالمعارف فارسی مصاحب

● معین‌الدین محرابی
نویسنده و پژوهشگر

نموده و کتابنامه‌ای نیز ندارد؛ با این همه به دلیل دقت عملی که در شیوه نگارش آن به کار رفته، از سندیت برخوردار و یکی از مراجع معتبر به‌شمار می‌آید.

از آنجا که دایرةالمعارف‌ها و دانشنامه‌ها از جمله کتاب‌های مرجع به‌شمار می‌آیند و پیوسته مورد استفاده پژوهشگران و دانشجویان قرار می‌گیرند، ضروری است که این آثار پیوسته روزآمد شوند. مگر آنکه دانشنامه‌ای مختص زمان یا دوره‌ای خاص باشد و مثلاً محتوای آن تا پایان عهد قاجار را شامل شود. با این حال، چنین دانشنامه‌ای نیز هرچند سال یک‌بار و به مقتضای یافته‌های جدید باید از نو ویرایش شوند.

نتیجه این که، نخستین چاپ از جلد اول این اثر چهل سال پیش منتشر شده و اکنون با گذر یک دوره چهل ساله، این اثر کهنه و بسیاری از مدخل‌های آن از بهره‌وری خارج شده است. لازم به ذکر است که چاپ چهارم این اثر نیز در دو جلد در سال ۱۳۸۳ منتشر شده است.

شادروان مصاحب در دیباچه جلد اول دایرةالمعارف فارسی (ص ۳) می‌گوید: «شک نیست که کتاب حاضر نقائص بسیار دارد، که یقیناً نقادان، نکته‌سجان و نیز عیب‌جویان آنها را گوشزد خواهند کرد و انشاءالله کسانی که متصدی طبع‌های آتی آن خواهند بود با استفاده از نظریات آنان نقائص مذکور را مرتفع خواهند ساخت، و خطاهایی را که در کتاب راه یافته اصلاح خواهند کرد».

نویسندگان و همکاران دایرةالمعارف فارسی

برای آشنایی بیشتر با این دایرةالمعارف، یادآور می‌شود: در جلد اول آن، دست‌اندرکاران در سازمان و دفتر دایرةالمعارف فارسی چنین معرفی شده‌اند:

- سرپرست: غلامحسین مصاحب
- معاونان: احمد آرام، محمود مصاحب
- هیئت تحریریه: احمد آرام، محمود مصاحب، فریدون بدره‌ای، مصطفی مقربی، احمد بطحائی، ابراهیم مکلا.
- نویسندگان: مهدی آذر، صفی اصفیاء، ایرج افشار، احمد افشار شیرازی، رضا اقصی، مجید میرابراهیمی، منوچهر انور، ایرج یمنین، بدرالملوک بامداد، علیقلی بیانی، مهدی بیانی، مهدی حائری، آوانس

■ مصاحب، غلامحسین. دایرةالمعارف فارسی. تهران: انتشارات فرانکلین و شرکت سهامی کتاب‌های جیبی وابسته به امیرکبیر، ۲ جلد، ۱۳۴۵-۱۳۷۴.

غلامحسین مصاحب در سال ۱۲۸۹ ش. ولادت و در سال ۱۳۵۸ ش. وفات یافت. وی تحصیلاتش را در فرانسه و انگلستان به پایان برد و در سال ۱۳۲۷ ش. دکترای خود را در رشته ریاضیات دریافت کرد. آثار وی بیشتر در حوزه ریاضیات و هندسه است. مهم‌ترین اثر وی سرپرستی دایرةالمعارف فارسی است که تألیف و تدوین آن را از سال ۱۳۳۵ ش. با همکاری شماری از اساتید رشته‌های مختلف و بر اساس ترجمه‌ای از دایرةالمعارف کوچک یک جلدی «کلمبیا وایکنینگ» (چاپ نیویورک، ۱۹۵۳) آغاز نمود. در ترجمه این اثر، چون شماری از مقالات قابل استفاده برای جامعه ایرانی نبود، آن مقالات حذف و به جای آن مقالاتی دیگر افزوده شد.

دایرةالمعارف فارسی که به «دایرةالمعارف مصاحب» اشتہار دارد، اگرچه در هیچ یک از مدخل‌های خود منابع و مأخذ خود را ذکر

داده شده و درباره دومین آن (ج ۱، ص ۱۴۱، ستون ۳) نوشته شده است: «اسکندرنامه، مثنوی عرفانی از فضل‌الله استرآبادی مؤسس فرقهٔ حروفیه» در حالی که هیچ یک از پژوهشگران این اثر را از فضل‌الله استرآبادی ندانسته‌اند و این خود از ابیات پایانی اسکندرنامه که در آن از جاویدنامهٔ نعیمی تمجید شده پیداست. متن پژوهان بر ناشناخته ماندن سراینده اثر هم‌داستان‌اند.

۳. مدخل «سید جمال‌الدین افغانی» (ج ۱، ص ۷۴۶). در داخل مقاله، وی را از اسدآباد همدان معرفی کرده است. شایسته آن بود، عنوان مدخل نیز «سیدجمال‌الدین اسدآبادی» برگزیده می‌شد.

۴. در مدخل «رفع حجاب» (ج ۱، ص ۱۰۹۱)، به مناسبت از مجلهٔ «عالم نسوان» یاد شده و محل انتشار آن تهران و آغاز انتشار آن سال ۱۲۹۱ شمسی نوشته شده است. مدیریت این مجله را ملوک اسکندری و سرپرستی آن را محترم اسکندری برعهده داشته‌اند. در حالی که اگر عنوان مجله را «عالم زنان» می‌نوشت، مابقی قضایا درست بود. از این رو باید گفت، مجله «عالم نسوان» در سال ۱۳۰۰ شمسی به مدیریت خانم نوابه صفوی منتشر شده است. همچنین ذیل همان مدخل و همان صفحه، تاریخ انتشار مجلهٔ «دختران

حق‌نظریان، خسرو خسروی، عباس دواچی، هوشنگ دولت‌آبادی، تقی ریاحی، عباس زریاب، عبدالحسین زرین‌کوب، ایندوشیکهر، فاخره صبا، غلامحسین صدیقی، احمدحسین عدل، مصطفی فاتح، محمد کاوسیان، حسین گل‌گلاب، مهدی محقق، تقی مرتضوی، شمس‌الملوک مصاحب، محمدتقی مصطفوی، محمد معین، احسان یارشاطر.

در جلد دوم از چند نویسنده جدید یاد شده که عبارتند از: سیاوش آگاه، عبدالحسین رحیمی لاریجانی، محمدرضا شفیعی کدکنی، خانم گیلبارد عرفان و هرمز فرحت.

کاستی‌ها

اگرچه جلد اول این کتاب در سال ۱۳۴۵ و جلد دوم آن در دو بخش جداگانه، یکی در سال ۱۳۵۶ و دیگری در سال ۱۳۷۴ منتشر شده؛ ولی از آنجا که داده‌های آن، تا سال ۱۳۴۵ را دربرمی‌گیرد، ناظر به نیازهای خوانندگان دههٔ چهل شمسی است.

در واقع باید گفت، با اینکه این اثر در زمان تألیف، کم‌نظیر و نو بوده، امروزه با گسترش اطلاعات، از ارزش نخستین آن کاسته شده است. همچنین پاره‌ای ناهماهنگی‌های ساختاری و روشی و نیز نبود بسیاری از مدخل‌ها، این اثر را در موضعی قرار داده که محتوای آن جوابگوی احتیاجات جامعهٔ امروزی نیست.

از این رو، چنان‌که ناشر تمایل به تجدید انتشار این اثر داشته باشد، لازم است ابتدا، کاستی‌ها و اشکالات آن را مرتفع و پس از افزودن بر مزایای آن، اقدام به چاپ دوباره آن کند.

در اینجا، به پاره‌ای از اشتباه‌ها و کاستی‌های کتاب اشاره شده است. در این مورد باید گفت که بررسی چند ده هزار مدخل و یافتن اشتباه‌ها و کاستی‌های آن، از عهدهٔ یک نفر خارج است. با این همه نگارنده به هنگام مراجعه به این اثر، با برخی اشتباهات و کاستی‌ها روبه‌رو شد که برای آگاهی پژوهشگران، این موارد را یادآور می‌شود.

الف. برخی از اشتباهات:

۱. مدخل «مهاجرت»: سه مدخل به مهاجرت اختصاص داده شده است. مدخل اول (ج ۲، ص ۲۹۳۳)، دربارهٔ مهاجرت دسته‌جمعی عده‌ای از نمایندگان مجلس سوم و بعضی وکلای دمکرات و سران مشروطیت در سال ۱۳۳۴ قمری به قم و ایجاد کمیته‌ای به نام کمیتهٔ دفاع ملی است. مدخل دوم (ج ۲، ص ۲۹۳۳-۲۹۳۴) به مهاجرت‌های انجام گرفته در ایالات متحده می‌پردازد. مدخل سوم (ج ۲، ص ۲۹۳۴) دربارهٔ مهاجرت در نقاط مختلف جهان است.

آنچه دربارهٔ این مدخل می‌توان گفت این است که، یکی از ضعیف‌ترین و بی‌مایه‌ترین مدخل‌های این دایرةالمعارف است؛ زیرا هیچ اشاره‌ای به مهاجرت‌های انجام گرفته در تاریخ ایران ننموده است.

۲. مدخل «اسکندرنامه»: چند مدخل به اسکندرنامه اختصاص

و روستاهای آن تغییر یافته و علاوه بر آن، تعداد شهرها و استان‌ها افزون شده است.

از این رو باید گفت: اعلام جغرافیایی این اثر که مشتمل بر چندین هزار مدخل می‌شود، همه با مشکل مواجه و از بهره‌وری خارج است زیرا آمار، اعداد، اندازه‌ها و ابعاد و به طور کلی تمامی داده‌های کمی و کیفی آن نیاز به بازنگری دوباره دارد. یادآور می‌شود اعلام جغرافیایی مربوط به ایران، ناظر بر داده‌های سال ۱۳۴۵ و قبل از آن است.

برای نمونه: ذیل مدخل «شهریار»، آن را بخشی از شهرستان کرج برشمرده که مشتمل بر ۱۳۲ آبادی است و مرکز آن را «علی‌شاه‌عوض» معرفی نموده است. لازم به یادآوری است، علی‌شاه‌عوض امروزه تغییر نام داده و عنوان شهریار بر آن گذارده شده است. یادآور می‌شود در زمان تألیف دایرةالمعارف مصاحب، نام شهری که امروزه ما آن را شهریار می‌شناسیم، علی‌شاه‌عوض بوده و پر جمعیت‌ترین روستای شهریار به شمار می‌آمده و مطابق سرشماری سال ۱۳۴۵ شمسی، تعداد جمعیت آن چهارهزار و پانصد و نود و پنج نفر بوده است. در حالی که این مکان امروزه بیش از نیم میلیون نفر جمعیت دارد.

ویژگی‌ها

الف. ترتیب الفبایی:

دو حرف «ا» و «الف» را در همان نخستین جلد در یکدیگر ادغام کرده و علاوه بر آن، در اعلامی که به حرف تعریف عربی «ال» آغاز می‌شود، «ال» را در ردیف الفبایی قرار داده است. در حالی که در ترتیب مدخل‌ها، باید حروف پس از «ال» را در نظر می‌گرفت. مثلاً کتاب‌هایی چون الفهرست: الکامل فی التاریخ؛ المختصر فی اخبارالبشر؛ المعجم فی معاییر اشعارالعجم؛ الوافی بالوفیات و کتاب‌های دیگر که باید با نادیده گرفتن حرف تعریف «ال» در جایگاه اصلی خود قرار می‌گرفت در بخش «الف» قرار گرفته است.

ب. مدخل‌های تازه تألیف یا اصلاح شده:

۱. مدخل «محمدرضا شاه پهلوی» (ج ۲، بخش ۲، ص ۲۶۹۳).
۲. مدخل «مدرس» (ج ۲، بخش ۲، ص ۲۷۱۶).
۳. مدخل «پهلوی» (ج ۱، ص ۵۷۱-۵۷۲).
۴. مدخل «فلسطین» (ج ۲، بخش ۱، ص ۱۹۱۹-۱۹۲۴).

پی‌نوشت:

۱. (یادآوری: چاپ سوم از جلد اول و چاپ سوم از جلد دوم (بخش اول) در سال ۱۳۸۱ و چاپ چهارم این دو جلد در سال ۱۳۸۳ منتشر شده است. همچنین، جلد دوم از بخش دوم این اثر در سال ۱۳۸۱ به چاپ دوم رسیده و همین مجلد در سال ۱۳۸۳ به چاپ سوم رسیده است.)

شیراز» ۱۳۰۶ش نوشته شده است؛ در حالی که سال انتشار دختران شیراز ۱۳۱۰-۱۳۱۱ش است.

۵. در مدخل «اردوی کار اجباری» (ج ۱، ص ۹۲) از کشتار یهودیان در آلمان و لهستان یاد شده و به کشته شدن پنج میلیون و پانصد هزار نفر اشاره شده است.

۶. مدخل‌هایی که به امامان شیعه اختصاص دارد، ضعیف و بسیار مختصر است.

ب. اشتباه‌های ویرایشی:

۱. ورود عبارتی خارج از موضوع در یکی از مقالات: ذیل عنوان «تهران نوین یا تهران بزرگ» (ج ۱، ص ۶۹۵، ستون ۲، سطر سوم)، ناگهان عبارتی خارج از موضوع که احتمالاً یادداشت سرپرست دایرةالمعارف بوده، به درون متن راه بسته و آن یادداشت چنین است: «مقاله‌ای چند تهیه شود، با نقشه‌های تهران امروزی». چنین به نظر می‌رسد که این عبارت، یادداشتی از دکتر مصاحب جهت همکاران خود بوده تا مقاله‌ای جامع جهت تهران تهیه شود.

۲. سال وفات را پیش از ذکر نام آورده است. «پس از وفات (۱۸۵۶) سعیدین سلطان» (ج ۱، ص ۱۱۹۰، ستون ۱، سطر ۳۱) از مدخل زنگبار، در حالی که باید گفته می‌شد «پس از وفات سعیدین سلطان (۱۸۵۶)».

پ. اشتباه‌های تایپی:

۱. به جای «بریگاد قزاق»، نوشته شده: «بریگاه قزاق» (ج ۱، ص ۱۰۸۸، ستون ۲، سطر ۴).
۲. به جای «پانزدهم خرداد ۱۳۴۲»، نوشته شده: «پانزدهم خرداد ۱۳۴۳» (ج ۲، یادداشت ناشر، ص ۲، سطر ۷).
۳. به جای «تاج‌الملکه»، نوشته شده: «تاج‌المنله» (ج ۲، ص ۱۷۴۱، ستون ۱، سطر ۶).

ت. کاستی‌ها در اعلام رجال:

اعلام رجال این اثر، چهل سال با امروز فاصله دارد. به عبارتی اعلام هزاران دانشمند، نویسنده، ادیب، شاعر، سیاستمدار، هنرمند، و... که در طی چهل سال گذشته در عرصه جهان و ایران حضوری فعال داشته و آمده و رفته‌اند، در این دایرةالمعارف وجود ندارد. برخی اعلام موجود نیز به تصحیح و تنقیح نیاز دارد.

همچنین بسیاری از مدخل‌های آن (در حوزه اعلام رجال خارجی) قابل بهره‌برداری نیست. علاوه بر این، اعلام رجال دهه‌های اخیر ایران و سرزمین‌های اسلامی و ادیبان و شاعران فارسی‌گوی در آن نیامده است که این خود ضایعه‌ای بزرگ به شمار می‌آید.

ث. کاستی‌ها در اعلام جغرافیایی:

همان‌گونه که گفته شد، چهل سال از زمان تألیف این اثر می‌گذرد؛ در این مدت در جغرافیای جهان، اتفاقات جدیدی روی داده، تعداد ساکنان کشورها و شهرهای آن و بویژه جمعیت ایران و شهرها